

ily cere-
cahier

hele dagen tussen
levende wezens
estelle zhong mengual

ily cere- cahier 40
a part of:

Estelle Zhong Mengual

LEREN KIJKEN

De optiek van
het levende

Vertaald door Liesbeth van Nes

octavo

Hele dagen tussen de levende wezens

Ontmoeting met schrijvende natuuronderzoeksters

Planten waarnemen als gezichten, dat is een belangrijke verandering in onze ontvankelijkheid voor de levende wereld die we te danken hebben aan Church. Het vormt een krachtig tegengif voor onze neiging ze te zien als een vaag decor. Zo kan het levende onvermurwbaar de kop boven het maaiveld van onze aandacht uitsteken. Het is een mantra voor het oog, zorgt voor een eerste barst in onze verhouding tot de levende wereld en maakt de overtuiging in ons wakker dat er meer gezichtspunten zijn dan alleen dat van ons. Hier is de wereld bewoond, beter gezegd, hier wonen ook anderen dan wij alleen.

Het hart van de Andes veroorzaakt een verandering in onze manier van aandacht schenken aan het levende, doordat het decor is getransformeerd in een ontelbare menigte van gezichtspunten, en de wereld onder onze ogen opnieuw bevolkt raakt. Die verandering was voor mij een fundamentele ervaring. Ze fungeerde namelijk als kompas waarmee ik me kon oriënteren in de enorme hoeveelheid natuurlijke-historieboeken en hielp me onderscheid te maken tussen auteurs die de moderne verhouding tot het levende in stand houden en zij die andere verhoudingen in de wereld zien. Die laatsten ondergraven het terrein van de objectiverende wetenschap, zoals *Het hart van de Andes* het landschapsschilderij als decor ondergraaft, en deze mensen ga ik hier ten tonele voeren. Ondanks het verschil in werkwijze blijken schilderkunst en natuurlijke historie een familie te vormen, ongelijksoortig, maar verenigd door eenzelfde soort aandacht voor het levende.

Een onverwachte traditie

Vitrines vol fossielen, insectenverzamelingen uitgestald op vilt, etiketten met reeksen Latijnse namen, starre blikken van

opgezette dieren: dit is vaak het beeld dat de natuurlijke historie oproept. In de kring van haar vertegenwoordigers vinden we de erudiet die met zijn gelijken debatteert in geleerde genootschappen, de verzamelaar omringd door kisten uit alle uithoeken van de wereld, de avonturier aan boord van schepen op koloniale expedities ... In alle gevallen zijn het mannen: Georges-Louis Leclerc de Buffon, Augustin Pyrame de Candolle, Antoine-Laurent de Jussieu, Joseph Banks, William Hooker, Thomas Henry Huxley ... De natuurlijke historie waarover ik hier wil vertellen is een heel andere. De namen, de plaatsen, de wegen der verbeelding zijn anders. Wat er wordt vervaardigd ook.

We zijn in Londen. Op 18 december 1871 schrijft Charles Darwin: 'Beste Miss Buckley, hartelijk dank voor uw briefje en de drukproefvellen die ik hierbij terugstuur.'⁵⁴ De drukproeven die hij noemt, betreffen de elfde druk van *Principles of Geology* van Charles Lyell, een boek dat centraal stond in Darwins uitwerking van de evolutietheorie. Lyell of Darwin interesseren ons hier niet, Miss Buckley wel. Wie is zij? In de geschiedenis van de natuurwetenschappen staat Arabella Buckley vermeld als de secretaresse van Lyell, bij wie ze bijna elf jaar werkte, tot aan de dood van de geoloog. We zien haar voor ons terwijl ze zijn dictaat uitwerkt, zijn manuscripten corrigeert, zijn brieven schrijft. Dat is het beeld waar de geschiedenis plaats voor heeft ingeruimd en toch is dat niet alles: 'Nu weten we nog maar heel weinig van het levensverhaal van deze boeiende vrouw. Zelfs de biografen van Charles Lyell bekommeren zich niet echt om haar', merken wetenschapshistorici Joy Harvey en Marilyn Bailey Ogilvie op.⁵⁵

Miss Buckley is heel wat meer dan de cerberus van Charles Lyell. Niet deze eerste brief onthult wie zij eigenlijk is, maar de tweede die Charles Darwin haar schrijft, op 11 februari 1876, een jaar na Lyells dood: 'Beste Miss Buckley, het doet me genoegen te mogen zeggen dat ik uw nieuwe boek net met grote belangstelling heb uitgelezen (...).

Ik heb nauwelijks een punt van kritiek (...). Hartelijk gefeliciteerd met dit vernieuwende en interessante boek.⁵⁶ In 1876 publiceert Arabella Buckley haar eerste boek, *A Short History of Natural Science*. Het was het begin van een lange carrière en van het schrijven van meer dan vijftien boeken, waaronder *The Fairy-Land of Science* (1879), *Life and her Children* (1882) en *By Pond and River* (1901). Buckley is meer dan wat de geschiedenis van haar heeft geboekstaafd. Ze is een van de eminente vertegenwoordigsters van een deels vergeten, deels miskende traditie van schrijvende natuuronderzoeksters.

In Engeland verschijnen eind achttiende eeuw in groten getale door vrouwen geschreven boeken over de levende wereld, nadat Priscilla Wakefield in 1796 het startsein had gegeven met de publicatie van *An Introduction to Botany in a Series of Familiar Letters*.⁵⁷ Hoewel de namen van de schrijfsters vaak onbekend zijn gebleven, waren hun boeken zeker geen marginale uitgaves voor beperkte kring: het waren echte bestsellers, getuige de Franse vertaling van *An Introduction to Botany* uit 1801, die in 1841 maar liefst de elfde druk beleefde. De succesvolle verkoop van het werk van schrijfsters als Anne Pratt (1806–1893), Eliza Brightwen (1830–1906), Jane Loudon (1807–1858), Margaret Gatty (1809–1873), Mary Treat (1830–1923), Arabella Buckley (1840–1929), Mabel Osgood Wright (1859–1934), Frances Theodora Parsons (1861–1952) of Florence Merriam Bailey (1863–1948) bleef aanhouden in de Angelsaksische wereld, eerst in Engeland en vervolgens in de Verenigde Staten, tot aan het begin van de twintigste eeuw. Deze lijst zou een hele pagina kunnen vullen. Plantkunde, dierkunde, insectenkunde, vogelkunde, schelpenkunde, evolutietheorie, alle terreinen van de natuurlijke historie nemen deze vrouwen onder de loep. Hun boeken zijn zeer gevarieerd: inleidingen in een tak van de natuurlijke historie, reeksen onderzoeken, veldgidsen, gesprekken en observatieverslagen.

In de negentiende eeuw was er in Engeland en kort daarna in de Verenigde Staten dan ook sprake van een explosie van onderzoek naar de natuur.⁵⁸ In het victoriaanse tijdperk verzamelde men insecten, men kamde de stranden uit op zoek naar zeedieren, plette en droogde planten, zette vogels op en hield aquaria. Men las enorme hoeveelheden boeken, tijdschriftartikelen, almanakken en natuurgidsen; men hield dagboeken bij waarin de eigen observaties werden genoteerd en stelde kalenders op om de terugkerende patronen van elk seizoen vast te leggen', verklaart literatuuronderzoekster Mary Ellen Bellanca.⁵⁹ Deze bezigheid ontwikkelt zich op spectaculaire wijze in Engeland, vooral bij de middenklasse, maar ook bij de meest welgestelde en de meest onbemiddelde klassen, terwijl ze in Frankrijk bijvoorbeeld meer beperkt blijft tot een universitaire omgeving met als centrum de Jardin des Plantes.⁶⁰ Er kunnen natuurlijk een aantal historische omstandigheden hebben meegespeeld, maar de verspreiding van het fenomeen en de vormen die de bevolking aannam, zijn in feite niet afdoende te verklaren. Er wordt verwezen naar de 'opkomst van onbaatzuchtig onderzoek, die kenmerkend is voor de verlichting',⁶¹ de waarde die het victoriaanse tijdperk hechtte aan *self improvement*, dat algemeen werd verbreid door het boek van Samuel Smiles (*Self-Help*, 1859), en naar de ontwikkeling van een 'victoriaanse kennisindustrie', zoals Alan Rauch het formuleert, met haar ongekennde variatie aan voorzieningen, tijdschriften, handboeken, encyclopedieën, bibliotheken en musea.⁶² Ook de expeditie van 1768 tot 1772 van James Cook, 'de belangrijkste wetenschappelijke reis van de achttiende eeuw' die het aantal bekende soorten met een kwart uitbreidde, het begin van de industriële revolutie en de verslechtering van het leven in de stad door de vervuiling kunnen ten dele verklaren waarom de victoriaanse samenleving belangstelling kreeg voor de levende wereld. En ten slotte moeten we de bloei van de natuurwetenschappen noemen, sinds het einde van de zeventiende eeuw in Engeland, waar werkelijk geen

enkel gebrek is aan uitstekende wetenschappers met namen als John Ray, James Hutton, Erasmus Darwin, William Jackson Hooker, Charles Lyell en natuurlijk Charles Darwin.

De boeken van onze vrouwelijke natuuronderzoekers vinden zo'n weerklank, omdat de negentiende eeuw niet alleen de gouden eeuw is van het beoefenen van natuuronderzoek, maar ook de eeuw waarin vrouwen zich de natuurlijke historie eigen maken. Ze schrijven, ze lezen, ze doen onderzoek in groten getale. Dankzij de verbeterde druktechnieken is een grotere verspreiding van geïllustreerde boeken mogelijk, die nu minder kostbaar zijn en dus sneller op de markt worden gebracht, waardoor de geschriften van deze natuuronderzoeksters hun weg vinden naar de huizen van de victoriaanse *middle class*, en in handen komen van andere vrouwen.⁶³ De voor de victoriaanse tijd zeer kenmerkende waarde die aan zelfontplooiing wordt gehecht – nuttig bezigzijn tegenover nietsdoen, kennis tegenover lichtzinnigheid – maakt van de levende wereld een praktijk die voor vrouwen openstaat en waartoe ze (tot op zekere hoogte) worden gestimuleerd.⁶⁴ In de woorden van wetenschapster Ann B. Shteir is dit het tijdperk waarin 'botanica op de ontbijttafel' ligt. 'Hoe ben je zoveel bijzondere dingen over planten te weten gekomen?' vraagt een jongetje aan zijn moeder in *Conversations on Botany* (1817) van Priscilla Wakefield. 'Door botanische boeken en reisboeken te lezen', antwoordt ze.⁶⁵

Door deze boeken komt er een generatie op van autodidactische vrouwen, die kennis van de levende wereld ontwikkelen omdat ze werken lezen die vaak door vrouwen zijn geschreven.⁶⁶ Onze vrouwelijke natuuronderzoekers schrijven nu eens uitdrukkelijk voor een vrouwelijk publiek, wat vooral aan het begin van de negentiende eeuw voorkomt, dan weer voor Jan en alleman, wat vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw het geval is, en soms voor kinderen. We kunnen nauwelijks bevroeden hoezeer de boeken van deze vrouwen hele levens hebben beïnvloed. Ze vormen de

ornithologe Margaret Morse Nice, voor wie *Birdcraft* (1895) van Mabel Osgood Wright 'het dierbaarste kerstcadeau van haar hele leven [was]';⁶⁷ ze vormen ook Rachel Carson, die als klein meisje het tijdschrift *St. Nicholas* verslindt, waarin artikelen van de natuuronderzoeksters worden gepubliceerd – haar boek *De zee* (1951) is een directe erfgenaam van deze traditie.⁶⁸

In hun verschillende verschijningsvormen zijn deze boeken beslist niet marginaal; ze nemen naast de boeken van mannelijke collega's een belangrijke plaats in op het toneel van de natuurlijke historie van de negentiende eeuw. Zoals literatuuronderzoekster Barbara T. Gates schrijft: 'Tot het einde van de eeuw, toen men vrouwen uit het populair-wetenschappelijke domein begon te weren, net zoals ze door een aantal invloedrijke uitgevers werden buitengesloten van de "literaire roman", verkochten hun boeken even goed als die van mannen. Toen George Eliot en George Henry Lewes in 1856 op het strand van Ilfracombe aankwamen als onhandige en slecht uitgeruste, maar zeer leergierige leerling-natuuronderzoekers, waar Lewes' *Seaside Studies* (1856) uit voortkwam, was het even waarschijnlijk dat ze *Chapters on the Common Things of the Seaside* van Anne Pratt bij zich hadden als *The Aquarium* van Philip Gosse of *Glaucus* van Charles Kingsley.'⁶⁹

Werken die in geen enkele categorie thuishoren

Gezien de alomtegenwoordigheid van de geschriften van deze negentiende-eeuwse natuuronderzoeksters in Engeland en de Verenigde Staten kunnen we ons afvragen waarom deze traditie bij ons niet bekender is. Een deel van het antwoord ligt volgens velen in de manier waarop de status van deze vrouwen in de literatuur is gediskwalificeerd, wat we bij Gates al zagen en wat wordt bevestigd door *Victorian*

Popularizers of Science (2007), een boek van de historicus Bernard Lightman: ze zouden de wetenschap populariseren, 'science popularizers' zijn.⁷⁰ De term *popularizer* is in vele opzichten onbevredigend en hij beperkt van meet af aan het belang van deze boeken. In de eerste plaats is het een anachronistische term die het bestaan van een afgebakende professionele wetenschappelijke omgeving veronderstelt, en de 'popularizer', die buiten deze omgeving valt, ziet als iemand die de ontdekkingen in brede kring bekendheid geeft – een maatschappelijke organisatie van de wetenschappen die pas aan het begin van de twintigste eeuw gangbaar zou worden. De term is nog minder relevant voor de natuurlijke historie, die in de wetenschappelijke sfeer werd gevoed door bijdragen die evengoed van wetenschappers als van amateur-natuuronderzoekers afkomstig waren. Charles Darwin is met zijn studies geneeskunde en theologie al een goed voorbeeld van de hoogst uitzonderlijke manier waarop de negentiende-eeuwse natuurlijke historie reilde en zeilde. Academici, dominees, leerling-natuuronderzoekers komen met elkaar in aanraking, lezen elkaars werk, schrijven elkaar en ontdekken om beurten kenmerken van de levende wereld. Dat blijkt ook uit de grote variëteit in soorten publicaties bij een en dezelfde schrijfter: vrouwen als Mary Treat of Arabella Buckley schrijven boeken voor kinderen, maar ook wetenschappelijke artikelen voor academische tijdschriften, of lemma's voor encyclopedieën.⁷¹

Overigens zijn de natuurwetenschappelijke geschriften van de negentiende eeuw nog niet geschreven in een conventionele taal, zoals nu het geval is bij de artikelen die in het tijdschrift *Nature* worden gepubliceerd en waarvan het technische karakter van de termen eigenlijk vraagt om een vertaling voordat de resultaten openbaar worden gemaakt. Om daarvan doordringen te raken hoeft je alleen maar *Het ontstaan van soorten* te lezen. Dit is een tweede argument dat aangeeft waarom het ongegrond is deze

geschriften over de natuurlijke historie te bestempelen als vulgarisatie van de wetenschap. De term 'popularizer' betekent bovendien datgene waar het om draaide in het leven van deze vrouwen: het beoefenen van de natuurlijke historie. Deze vrouwen schrijven niet alleen over dit onderwerp, zoals tegenwoordig vaak het geval is bij beroepsjournalisten die de wetenschap vulgariseren. Nee, ze brengen hun dagen door met het observeren en onderzoeken van het levende. Hoe kan de term 'popularizer' recht doen aan de deskundigheid van Florence Merriam Bailey, die in 1902 een gids samenstelt die tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw het naslagwerk zal blijven voor vogels in het westen van Amerika?⁷² Hoe kan die recht doen aan de deskundigheid van Mary Treat op het gebied van vleesetende planten, die goed genoeg was om herhaaldelijk geciteerd te worden door Darwin in *Insectivorous Plants* (1875)?⁷³ In hun boeken verweven ze regelmatig wetenschappelijke ontdekkingen van anderen met hun eigen veldobservaties. De term 'popularizer' is beslist niet van toepassing op deze vrouwen. Ze zijn 'geleerden' en behoren tot het milieu waarin in de negentiende eeuw kennis over de levende wereld wordt geproduceerd.

Het meest problematische aan deze categorisering is dat die volkomen voorbijgaat aan wat er in deze boeken tot stand wordt gebracht. Door deze werken te bestempelen als 'popularisering van de wetenschap' neemt men namelijk aan dat het een gemakkelijk te lezen versie van wetenschappelijke kennis betreft. Naar mijn mening gaat het om iets heel anders. De bedoeling is uiteraard kennisoverdracht, maar wat er wordt overgedragen is niet zozeer een hoeveelheid kennis, maar een manier van aandacht opbrengen voor de levende wereld: de kern van wat deze vrouwen schrijven is een geheel van relaties, houdingen, en ontvankelijkheid voor het levende. Daar zal ik in de loop van dit boek nader op ingaan, maar ik kan hier alvast een idee geven van bepaalde eigenschappen van die werken.

Laten we eerst terugkeren naar het werk van Buckley. In haar boek *Life and her Children* uit 1882 schrijft ze over dieren: 'En is het, omdat we in deze wereld zij aan zij leven met zoveel kameraden die voor een groot deel heel bijzondere levens leiden, waarin ze net als wij het beste proberen te maken van hun korte bestaan hier op aarde, niet de moeite waard iets over ze te weten te komen? Kunnen we niet een paar waardevolle aanwijzingen krijgen door hun vindingrijkheid te bekijken, met hun problemen mee te leven en hun geschiedenis te bestuderen? En vooral, zou er niet meer zijn om van te houden en lief te hebben als we eenmaal kennis hebben gemaakt met andere kinderen van het leven dan wijzelf?'⁷⁴

Wat opvalt in dit fragment is dat het leren kennen van het levende niet wordt voorgesteld als waardevol in zichzelf, zoals je misschien zou verwachten van een boek dat als popularisering van de wetenschap wordt bestempeld: het is niet om niet langer *onwetend* te zijn dat we het levende moeten leren kennen, maar om *op een andere manier in de wereld te staan*. 'Kennen' is bij Buckley een andere wereld binnengaan: een wereld die een weefsel is van relaties vol aandacht voor andere levende wezens, en dat zijn zowel verwanten die op ons lijken ('kameraden', 'andere kinderen van het leven') als zeer verschillende medebewoners ('heel bijzondere levens'), met een bestaan dat als even rijk als het onze wordt beschreven en dat ons iets kan leren over wat het betekent om een leven te leiden. Dit is in een notendop de bijzondere vorm van aandacht voor de levende wereld die wordt ontvouwd in de boeken van de schrijvende natuuronderzoeksters van de negentiende eeuw die ik hier zal bestuderen. Het gaat duidelijk niet om het begrijpelijk maken van de wetenschap voor zoveel mogelijk lezers, maar om het opbouwen van een andere relatie met de wereld en de levende wereld. Vanuit dat oogpunt zit er een filosofische strekking in deze teksten, waaraan de aanduiding 'popularisering' volstrekt geen recht doet.

Om die vorm van aandacht, die bijzondere wijze van leren kijken recht te doen, moeten we deze boeken niet gelijk in een categorie onderbrengen en erkennen dat we ze niet helemaal kunnen definiëren, dat we daarvoor de instrumenten niet hebben. Het zijn natuurlijk geen populariserende boeken, maar het is ook onbevredigend ze te bestuderen als strikt literaire werken of juist als zuiver wetenschappelijke werken, omdat we daarmee zouden voortbouwen op de grote scheidslijn van de betovering. Dat impliceert automatisch, in het eerste geval het negeren van de overgedragen wetenschappelijke kennis ten gunste van een analyse van de verteltechnische en stilistische vindingrijkheid (waardoor de levende wereld en wat erover wordt gezegd plaatsmaakt voor een wereld van woorden); in het tweede geval een evaluatie van deze werken die uitsluitend is gebaseerd op hun vermogen om waarheden te formuleren of wetenschappelijke vorderingen te presenteren (omdat de canon van de moderne wetenschap elk project binnen de natuurwetenschappen dat niet bijdraagt aan vooruitgang kwalificeert als 'irrelevant').⁷⁵

De geschriften zijn ook geen kruising van literatuur en wetenschappen, zoals we ze zouden kunnen omschrijven om toch weer vaste grond onder de voeten te krijgen, want om die te kunnen kruisen moet je ze al netjes van elkaar hebben gescheiden. Ze zijn evenmin een vereniging van literatuur en wetenschappen, ze doen iets anders, iets waarvan we de naam kwijtraken zodra we denken vanuit vaststaande categorieën die voortbouwen op de grote scheidslijn van de betovering. Deze traditie van schrijvende natuuronderzoeksters valt namelijk buiten de grote scheidslijn en daarin ligt alle ongemak, maar ook alle waarde van dit corpus. Deze vrouwen dwingen ons hun boeken over de levende wereld niet meer te karakteriseren door een genre vast te stellen, waardoor bij voorbaat het doek zou vallen voor wat erin tot stand wordt gebracht. In dit boek kies ik er dan ook voor deze teksten te begrijpen op basis van de vorm van aandacht

die ze aan de dag leggen: wat valt deze vrouwen op in de ervaring met de levende wereld, hoe vertellen ze erover, wat voor kennis heeft de voorkeur, welke figuren van het levende worden er behandeld, welke relaties komen er aan het licht?

Home-based natuurlijke historie

Om de bijzondere manier waarop deze schrijfsters de levende wereld benaderen nog beter te begrijpen, gaan we op bezoek bij een schrijvende natuuronderzoekster. We zijn in Vineland, New Jersey, in de Verenigde Staten. Om precies te zijn bevinden we ons in de tuin achter het huis van Mary Treat (1830–1923). Het is geen gewone tuin. Thuja's van meer dan vier meter hoogte vormen een cirkel van vijfenveertig meter doorsnee. In het midden staat een esdoorn met twee vogelbadjes ernaast. Binnen deze cirkel, die Treats onderzoeksveld als het ware afbakt, brengt ze het grootste deel van haar dagen door. Daar bestudeert ze urenlang de leefwijze van de wolfspinnen en hun interactie met hun 'onvermoeibare vijand', de graafwespen.⁷⁶ Daar documenteert ze ook het levensverhaal van de messor-mieren die van het begin van de lente tot het einde van de herfst op de esdoorn zitten. Ten slotte observeert ze er de vogels die komen drinken en zich wassen in de badjes die ze voor hen heeft neergezet.

Een tekening van die tuin, door Treat zelf gemaakt, staat in het boek dat ze in 1880 publiceert, *Home Studies in Nature*, natuurstudies vanuit haar huis. Ze is afgebeeld in het midden van de cirkel, tussen de levende wezens, een schrift op haar knieën, onbeweeglijk en getekend met dezelfde penvoering en dezelfde hoeveelheid details, niet meer, als de esdoorn naast haar. De hoed die ze op heeft, doet vermoeden dat ze hier ontelbare uren heeft doorgebracht in de zon – je krijgt ongemerkt de indruk dat ze de tuin voorlopig nog niet uit gaat. 'Deze studie was de grootste en inspirerendste vreugde van mijn leven', schrijft ze.⁷⁷ Het

Mary Treat, *Home Studies in Nature*, 1880. Tekening auteur.

is een tekening die je een hele tijd bijblijft. Waarschijnlijk omdat het een volstrekt ongewone weergave van een vrouw is, die contrasteert met de reeks vrouwenbeelden die ons spontaan te binnen schieten als we denken aan de negentiende eeuw. Ze is in een bepaald opzicht het tegenovergestelde van de vrouw op het schilderij dat Caillebotte vier jaar daarvoor had geschilderd, *Vrouw bij het raam, binnen* (1876), omdat voor die vrouw de ruimte van de huiselijke haard synoniem is met beperkingen: het doek is zo gecomponeerd dat we zien dat ze in de klem zit; in de klem door die aan alle kanten afgesloten ruimte, door de ruit en door het lichaam van haar man. De huiselijke haard was niet de ruimte waar je een plek voor jezelf kon scheppen, een plek in de wereld, onder de takken van een esdoorn tussen de levende wezens.

Maar het figuurtje van Mary Treat is ook heel anders dan de figuren op *Vrouwen in de tuin* (1866–1867) van Claude Monet. Ook al zijn ze buiten, net als Mary Treat, hun volkomen andere houding valt meteen op.

Claude Monet, *Vrouwen in de tuin*, 1866–1867.
Olieverf op doek, 255 × 205 cm. Musée d'Orsay, Parijs.

De tuin van Monet is een sociale plek voor vriendinnen, een lusthof waar men boeketten plukt die het prima doen op de tafel in de kleine salon. De tuin in *Vineland* is een uitgelezen plek voor relaties met andere levende wezens, het is een plek voor aandacht, waar Treat zo in opgaat dat ze nauwelijks van de wereld om haar heen is te onderscheiden. Het verschil tussen haar kleding en tuinmeubilair en die van Monets vrouwen onthult ook wat ze doen in een tuin: de hoed en de stoel maken de langdurige aandacht van Treat mogelijk, terwijl de parasols en de omvang en vlekkeloze witheid van de jurken de bewegingsvrijheid van de vrouwen in Monets tuin beperken. Meer dan wat slenteren kunnen ze niet.

Wat de tekening van Treat in haar tuin ons laat zien, is hoe de huiselijke haard verandert wanneer de levende wereld iemands leven binnentreedt: thuis is niet langer, of niet langer alleen, het aangewezen domein voor de vrouw, niet alleen maar een vervreemdende beperking, het wordt ook een plek voor ontdekking, onderzoek en het alledaagse gevoel een individu te zijn. Het wordt een plek die elke dag opnieuw wordt bevolkt: Treat is niet eenzaam en alleen in haar tuin, maar wordt hier omringd. Omringd door een enorme hoeveelheid levensvormen die interessanter worden naarmate ze ze beter leert kennen. Er komt hier een andere kant naar voren van wat een vrouw 'thuis' in de negentiende eeuw kon zijn.

Precies dat detail van de manier waarop natuuronderzoekers de levende wereld benaderden, is wat mij interesseert: ze vormen de *home-based* traditie van het beoefenen van natuurlijke historie. Ze doen dat niet in verre koloniën, ze gaan niet naar andere landen om het levende te ontdekken, maar ze doen dat thuis, vanuit hun huis, of liever gezegd, het huis ontpopt zich als een plek die ze met andere levende wezens delen. In de negentiende eeuw, of het nu Engeland of de Verenigde Staten is, heeft de huiselijke haard niet louter de code van privésfeer voor het gezin, het echtpaar; een codering die paradoxaal genoeg heeft geleid tot de devaluatie van het huis ten opzichte van de openbare ruimte. 'Als we van de vrouwen sleutelfiguren van de Engelse geschiedenis van het botaniseren in de negentiende eeuw maken (...), dan verplaatst het centrum van de wetenschap zich van de openbare naar de huiselijke sfeer', schrijft Shteir.⁷⁸ De huiselijke haard is dan niet langer uitsluitend een plek op de wereld die privé is, maar een plek waar autodidacten zichzelf opleiden en waar kennis wordt geproduceerd en opgeschreven. En dat leidt, zoals we hierna zullen zien, tot een specifiek soort aandacht, die verschilt van andere manieren van natuuronderzoek die niet rondom het huis plaatsvinden.

De home-based traditie van natuurlijke historie beoefenen wordt in 1789 ingeluid door dominee Gilbert White met het verschijnen van zijn *The Natural History and Antiquities of Selborne*. Tot op de dag van vandaag is het na de Bijbel en het werk van Shakespeare een van de meest verkochte boeken in Engeland. In de vorm van een dagboek (*nature diary*) beschrijft de predikant dag na dag de levende wezens die hij in zijn tuin en op het platteland van zijn parochie observeert. Deze manier van een relatie aangaan met het levende, verweven met het dagelijks leven op de plek waar men woont, maakt het mogelijk om bij het beoefenen van de natuurlijke historie verder te gaan dan het identificeren alleen: men kan de levende wezens om zich heen nu gaan zien als behept met gebruiken en gewoontes, omdat men ze seizoen na seizoen volgt. Het is een eenvoudige materiële omstandigheid, het observeren van levende wezens op de plek waar men woont, die voor een deel werd opgelegd aan de vrouwen uit de victoriaanse tijd, maar ze heeft filosofisch gezien een enorme ondermijnende kracht, want zo kon men onopvallend breken met de moderne wijze van aandacht schenken aan de natuur. Door de home-based aandacht vormen de levende wezens niet langer het decor van ons bestaan, maar zijn ze simpelweg een andere manier van bestaan, waarmee wij samenleven. Sterker nog, het wordt mogelijk een relatie met ze aan te gaan, omdat ze tijd en een territorium – een gemeenschappelijk leven – met ons delen.

Vanuit deze home-based vorm van aandacht kan Darwin de evolutietheorie ontwikkelen. Niet alleen de reis om de wereld aan boord van HMS Beagle biedt hem zicht op wat natuurlijke selectie en variatie vermag. Zoals historicus Michael Boulter heeft aangetoond speelt ook Down House, Darwins huis in Kent, een centrale rol in het ontstaan van deze theorie. In Down House gaat er geen dag voorbij zonder dat Darwin zijn boomgaard observeert, met duiven werkt in de til die hij heeft opgezet, op zijn kantoor experimenteert

met het bestuiven van orchideeën, en zich verwondert over de planten die op de glooiingen van zijn tuin groeien.⁷⁹ Deze vorm van aandacht is een belangrijk onderdeel van de Angelsaksische geschriften over natuurlijke historie door de tijden heen en is vandaag de dag springlevend in het werk van schrijvers als Sue Hubbel of Robin Wall Kimmerer.⁸⁰

Toch is hij in onbruik geraakt, verwaarloosd en geminacht ten gunste van een andere vorm van aandacht, afkomstig uit de traditie van de *wilderness*, met verhalen die zich afspelen in de uithoeken van de beschaafde wereld, diep in de wilde wouden en dus zeker niet onder het dakgebint van de huiselijke haard, in de tuin of aan de rand van een landweg: 'De home-based traditie (...) is overvleugeld door meer mannelijke verhalen over krachtmetingen in de wilderness, populair gemaakt door Teddy Roosevelt, Jack London en Edgar Rice Burroughs. De opwindende verhalen over jachtexpedities op wilde dieren (met een geweer of fototoestel in de hand) hielden de aandacht beter vast dan de huiselijke verhalen van vrouwen die geduldig een vogelnest in de tuin observeerden', schrijft Vera Norwood.⁸¹

Gezien de moderne verhouding tot de natuur zoals ik die beschreven heb, is het niet moeilijk om te begrijpen waarom de natuurboeken over wilderness op de voorgrond zijn getreden: die zijn in tegenstelling tot de home-based vorm van aandacht heel goed te verenigen met de moderne ideologie van de natuur. Deze boeken brengen niets aan het wankelen, brengen geen nieuwe configuraties aan, nee, ze fungeren als handlangers. Ze zijn zelf direct voortgekomen uit de naturalistische moderniteit, zoals Descola die definieert, want wat er ten tonele wordt gevoerd is altijd een confrontatie, een botsing tussen mens en natuur. Er moet dus wel zoiets zijn als de natuur aan de ene kant en de mens aan de andere kant, duidelijk van elkaar gescheiden, opzichzelfstaand en tegenover elkaar, anders stort de hele vertelstructuur (en filosofie) ineen. In deze traditie wordt de natuur weliswaar bezongen en krijgt ze een ereplaats,

maar dat is alleen omdat ze voor een jonge (of ouder wordende) witte man bij uitstek de gelegenheid biedt om voor het eerst (of voor het laatst) zijn moed te bewijzen, zichzelf te overtreffen, zoals bergsportmerken maar blijven verkondigen. De natuur binnen de wilderness-traditie is de lichamelijke uitdaging voor mannen die barsten van de energie. En die natuur is uiteraard vijandig en verheven, anders zou de krachtmeting minder heroïsch worden. Er is met andere woorden in de wilderness-traditie van natuurboeken niets anders te ontdekken dan een mannelijke persoonlijkheid en zijn projecties op een landschap vol verlangens, hindernissen, overwinningen, illusies, mislukkingen en levenslessen, dat nooit bevolkt wordt door andere levende wezens dan het eigen ik. Je leert in deze 'natuur' wel dingen, maar altijd over jezelf, nooit over de anderen.

We zien hier dat de levende wereld net als in de schilderkunst wordt versimpeld tot symbool: de bergtoppen, de wolven, de woestijn, de beren, de canyons, de herten, de bossen worden stuk voor stuk verpersoonlijkingen van de vrijheid, de zuiverheid, de boetedoening, de wreedheid, de onderworpenheid, de voorzienigheid – nooit zijn het de 'kameraden met heel bijzondere levens' zoals Buckley ze beschrijft, of bewoonde plekken. Maar ik wil het dualisme hier niet voortzetten door het in zijn tegendeel om te keren en de home-based traditie te overwaarden door alles wat er over de wilderness is geschreven in diskrediet te brengen. Er zijn genoeg teksten die het model van de strijd tegen de wildernis weten te doorbreken, terwijl de handeling zich wel diep in Alaska of Altaj afspeelt.⁸² Wat hier wordt bekritiseerd is het monopolie van de wilderness-traditie in de publieke opinie als het gaat om natuurboeken.

Het levende bedelven onder projecties en symbolen wordt vergemakkelijkt doordat de schrijvers niet wonen op de plaatsen waar hun verhalen zich afspelen. Er is immers tijd voor nodig om te leren dat er meer bestaat dan alleen jijzelf in de levende wereld – tijd om te leren kijken. 'Ik

ging er al gauw zo in op dat ik elke notie van tijd verloor en de dageraad me vaak verdiept in mijn werk betrapte', schrijft Treat over haar onderzoek naar de vleesetende plant *Utricularia clandestina*.⁸³ Een constatering die steeds weer terugkeert in de boeken en brieven van de natuuronderzoeksters: de hoeveelheid uren die ze per dag besteden aan het observeren van, en nadenken en schrijven over het levende.⁸⁴ Vanuit je huis over het levende schrijven, op de plek waar je woont, is niet onbeduidend, het is niet zomaar een kenmerk als zovele andere bij het schrijven; het is een kernvoorwaarde voor een andere blik, voor een benadering die ruimte schept voor het andere – het andere dat geen projectie is.

Het is nu misschien begrijpelijker waarom ik me in dit boek uitsluitend bezighoud met de geschriften van schrijvende natuuronderzoeksters. Het gaat niet alleen om het bijstellen van de masculiene verbeelding, van de gedachte dat veldwerk alleen door mannen wordt gedaan, al zou dat een volstrekt legitieme opzet zijn. 'You can't be what you can't see', schrijft Marian Wright Edelman, een Amerikaanse schrijfster en activiste van kleur;⁸⁵ het zichtbaar maken van deze vrouwelijke traditie kan er ook toe bijdragen dat vandaag de dag vrouwen worden gestimuleerd om zich op dit terrein te begeven en hun verhouding tot het levende te veranderen. Het is evenmin zo dat ik wil aantonen dat vrouwen een betere of juistere blik op de levende wereld zouden hebben. Wel ziet en beschrijft een Engelse of Amerikaanse vrouw in de negentiende eeuw, met de specifieke beperkingen van die tijd, het levende op een heel andere manier, anders dan gebruikelijk is in de moderne naturalistische traditie waarop wij op grote schaal voortbouwen.

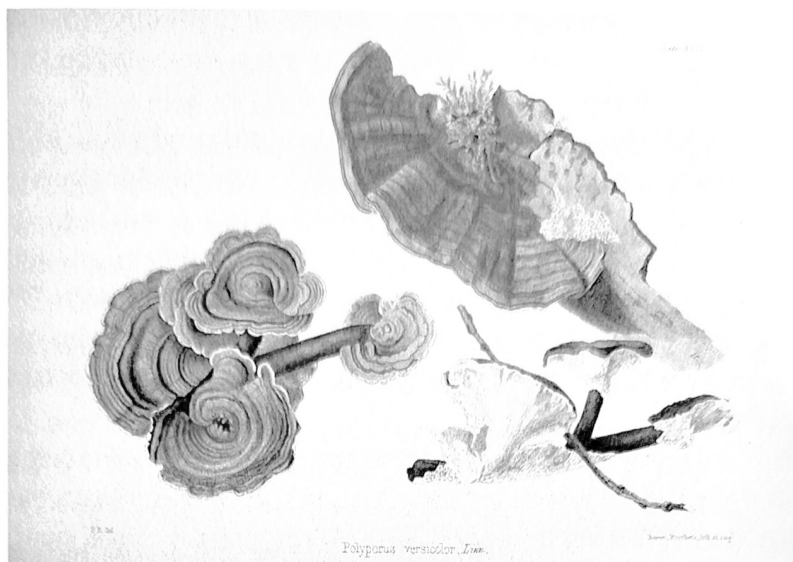
Je noodgedwongen moeten beperken tot het huiselijk terrein is zoals we hebben gezien een van de oorzaken van een andere benadering van het levende, een tweede is dat deze vrouwen niet tot de universitaire wetenschappelijke instituten werden toegelaten. Deze tweede vervreemding maakt het voor hen onmogelijk om als wetenschapper carrière

te maken, zoals Beatrix Potter (1866–1943) ondervond; een ervaren mycologe die nooit erkenning van haar collega's kreeg en zich daarom maar ging wijden aan het schrijven en illustreren van kinderboeken.⁸⁶ Maar het is ook de vervreemding die deze vrouwen de kans geeft een ander soort aandacht te ontwikkelen dan de conventionele, modern-wetenschappelijke die op dat moment in de natuurwetenschappen haar intrede doet. Omdat ze niet geaccepteerd worden in de professionele mannelijke menagerie van de natuurlijke historie, hebben ze de speelruimte om te schrijven op basis van andere normen dan die van de zogenaamd objectieve beschrijving die daar wordt gehuldigd. Een dergelijke beschrijving verhuult het standpunt van de observator en zijn verhouding tot het onderwerp, en beschouwt het formaliserende karakter ervan als feitelijk juist. De vrouwen kunnen zich in hun geschriften andere doelen stellen dan het uitbreiden van feitenkennis, ze kunnen aan andere evaluatiecriteria voldoen dan het naar voren brengen van wetenschappelijke ontdekkingen en het corrigeren van eerder onderzoek van collega's.

De manier waarop deze vrouwen met de verschillende vormen van vervreemding zijn omgegaan en ze van binnenuit naar hun hand hebben gezet om hun leven leefbaar te houden, is met andere woorden juist de reden waarom hun geschriften zo waardevol zijn voor ons: ze hebben zich niet verzet tegen het heiligdom van de moderne naturalistische aandacht voor het levende, ze staan erbuiten.

Als het levende een leven binnentreedt

Er is ten slotte nog een laatste element toe te voegen aan deze schets van de traditie van schrijvende natuuronderzoeksters. Het is een element in de vorm van een raadsel: wat brengt deze vrouwen ertoe om zich voor de levende wereld te interesseren? Terwijl ze niet eens de mogelijkheid

Anna Maria Hussey, *Illustrations of British Mycology*, 1855.
Prent 24, aquarel.

hebben die interesse om te zetten in een wetenschappelijke carrière. Terwijl het beoefenen van de natuurlijke historie in hun omstandigheden een eenzame en daarom langere en moeizamere scholing vergt. Terwijl het voor hen zo lastig is om tijd voor zichzelf te vinden in hun huiselijk leven.⁸⁷ Wat is er zo boeiend in wat ze waarnemen, dat ze elke dag de tijd nemen om planten, paddenstoelen en dieren te bestuderen?

Dit lijkt mij de kernvraag, maar de uitstekende boeken die een poging doen om deze vrouwen te portretteren, geven er geen antwoord op.⁸⁸ We weten namelijk vaak wel hoe die vrouwen in de levende wereld zijn terechtgekomen, maar niet zo goed waarom ze er bleven. 'Hoe heeft Anna Hussey zo'n voorliefde voor paddenstoelen opgevat?' vraagt Shteir zich af als ze schrijft over deze mycologe en illustratrice.⁸⁹ Bij veel vrouwen, ook bij Hussey, is het een familielid dat hen inwijdt, waarna hun belangstelling meestal wordt gevoed door contact met bij de familie bekende

natuuronderzoekers, en ten slotte leren ze gerenommeerde specialisten kennen met wie ze vervolgens lange tijd corresponderen.

Maar de vraag die hier voor mij van belang is, is dus niet hoe Hussey ertoe is gekomen om paddenstoelen te bestuderen – dat is meestal een triviale kwestie –, maar wat haar ertoe bracht zich acht uur per dag te wijden aan dat onderzoek. Wat maakt dat ze ‘er elke nacht van droomt’?⁹⁰ Wat voor relatie knoopt ze aan met de paddenstoelen dat die levende wezens zo’n centrale plaats in haar leven kunnen innemen?

Deze vraag is volgens mij van belang omdat zich in onze tijd de noodzaak voordoet althans een deel van het antwoord daarop te vinden. Kay Milton, antropologe, heeft aangetoond dat de mensen die tegenwoordig nog naar het levende leren kijken, diegenen zijn die op het platteland zijn grootgebracht door natuurminnende ouders en die vanaf hun jonge jaren de gewoonte hebben om bijvoorbeeld roofvogels door een verrekijker te bestuderen of herbaria aan te leggen.⁹¹ Als deze kinderen volwassen zijn, voegen ze zich bij de ervaren natuuronderzoekers die zijn aangesloten bij natuurbeschermingsorganisaties. Belangstelling voor de levende wereld wordt dus maatschappelijk gezien gelabeld als een passie, of hobby, en is voornamelijk gereserveerd voor wie er al heel jong voor viel.

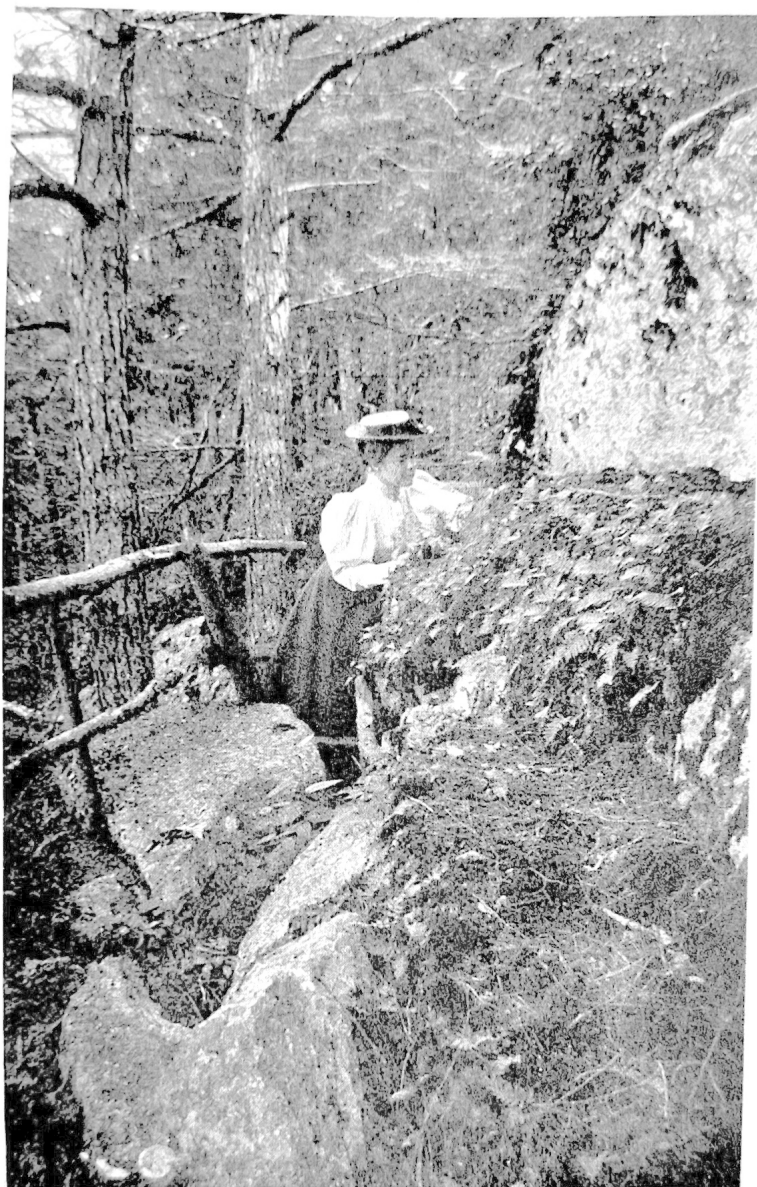
Maar op dit moment, nu we beginnen te beseffen hoe ontoereikend onze relatie met de levende wereld is, zo ontoereikend dat onze toekomst op deze aarde gevaar loopt, kan deze methode om belangstelling voor het levende te kweken niet langer volstaan. Het is van belang dat we, naast overdracht binnen het gezin en biografisch toeval, ook andere wegen vinden die kunnen leiden tot het leren kijken naar het levende. Het is van belang dat er voor iedereen mogelijkheden beschikbaar zijn om relaties met de levende wereld aan te knopen, zodat dit niet de hobby van een enkeling is, maar de zorg en de vreugde van een groot aantal mensen wordt.

Mensen die niet al heel jong de belangstelling voor het levende als een vanzelfsprekendheid hebben ontwikkeld en die nu – gezien de huidige stand van zaken – wel aanvoelen dat ze er meer tijd voor moeten inruimen in hun leven, stellen zichzelf de vraag hoe ze, naast hun ecologische bezorgdheid, hun interesse daarvoor moeten vormgeven, er aandacht aan kunnen schenken. Welke weg moeten ze bewandelen?

In al zijn eenvoud is dit geen onschuldige vraag. Het is een moeilijke vraag, omdat ze het resultaat is van een eeuwenoude westerse cultuur die het levende beschouwt als een non-issue: belangstelling hebben voor bloemen en dieren is iets voor kinderen of dromers, maar geen serieus onderwerp, geen belangwekkend onderwerp.⁹² De vraag valt niet te beantwoorden met een waarheid als een koe, zoals mensen die toch al overtuigd zijn vaak doen: 'Het levende boeit me omdat levende wezens zo boeiend zijn.' Ook dit is een zeer moderne en westerse manier van een probleem oplossen: de waarde van een praktijk verklaren door de waarde van het object ervan. De waarde zou alleen maar in de dingen zelf liggen.

Ik zou de kwestie hier anders willen bekijken: en wat als de waarde in de relatie blijkt te liggen?⁹³ In datgene waarvoor je in het leven ontvankelijk wordt door aandacht te schenken aan het levende? Ervan houden om iets te doen is nooit alleen maar houden van het object van de aandacht. Het is houden van de persoon die je wordt als je er helemaal op stort, houden van wat dit opent in jezelf en in de wereld, en het betekent ook houden van de kwaliteit van de tijd die je eraan besteedt. Wat is dat voor soort leven, dat ruimte biedt aan het levende? Dat is voor mij een betere manier om de vraag te formuleren. Wat is er wenselijk en prettig aan zo'n leven? Wat is daarin wel mogelijk en blijft in een leven zonder het levende onmogelijk?

De vraag waarom we naar het levende moeten leren kijken is in de negentiende-eeuwse werken over natuurlijke historie

“The cheerful community of the polypody.”

Frances Theodora Parsons, *How to Know the Ferns*, 1899.
Portret van de auteur.

vaak aangekaart. Ik noteer een veelvoorkomend antwoord: 'Ieder welopgevoed mens wenst ten minste iets te weten over de schitterende biologische vormen die hem omringen, aanwezig in elke zonnestraal en elk keitje op het strand; de natuurlijke-historieboeken dringen steeds verder door in de salons en de leslokalen, samen met een almaar groeiende dorst naar kennis die, behalve voor de gespecialiseerde student, nog geen twintig jaar geleden als overbodig werd beschouwd', schrijft bijvoorbeeld Kingsley, zelf een natuuronderzoeker.⁹⁴ Leren kijken naar de levende wereld is belangrijk om niet voor onwetend door te gaan en ook om de intellectuele vorming te completeren. Hier zien we weer het model van kennis-voor-de-kennis waar ik het eerder over had. Dorst naar kennis is daarbij de drijfveer. Het is opmerkelijk dat dit motief totaal afwezig is in de boeken van de vrouwelijke onderzoeksters die ik hier zal bestuderen. Zij kiezen een andere weg. Om te begrijpen welke dat is, moeten we op bezoek bij een laatste belangrijke figuur, de Amerikaanse natuuronderzoekster en schrijfster Frances Theodora Parsons (1861–1952).

Na de dood van haar man in 1890 begon ze in haar eentje weer over de prairies en door de bossen van de staat New York te struinen, als kind vond ze dat al heerlijk. Haar eerste boek is het resultaat van deze wandelingen: *How to Know the Wild Flowers*, uitgebracht in 1893, de eerste veldgids van Noord-Amerika die aan wilde bloemen is gewijd. Het boek is zo'n succes dat de eerste druk binnen vijf dagen is uitverkocht. In dit boek, gevolgd door *According to Season* (1894) en *How to Know the Ferns* (1899), beschrijft ze een intrigerend verschijnsel (en een belangrijke aanwijzing om te kunnen begrijpen wat er speelt als deze vrouwen aandacht schenken aan het levende). Levende wezens een naam leren geven, vaak een eerste etappe in het leren kijken, maakt het grote verschil in hoe je de wereld ervaart. Parsons beschrijft dit verschijnsel vanuit haar eigen ervaring door 'ik' te gebruiken. Een kenmerk dat je in de geschriften van deze natuuronderzoeksters vaker tegenkomt: er is niet alleen een

‘ik’ die uitspraken doet, maar ook een ‘ik’ die optreedt in herinneringen, situaties, ontmoetingen en aanbevelingen, die samen met de kennis over het levende in één moeite door aan ons worden overgebracht.

Dit is wat Parsons over namen zegt: ‘Hoeveel er verloren is gegaan door te snel toe te geven aan ontmoediging realiseer ik me niet alleen nu, maar begreep ik ten dele ook in de lange periode waarin de planten naamloos voor me waren. Bij bloemen die welbekende gezichten hadden, al kende ik hun namen niet, had ik het gevoel dat ik een kans voorbij had laten gaan. En als ik planten tegenkwam die ik niet van gezicht of naam kende, voelde ik me in feite een volkomen vreemde.’⁹⁵

Het kan in eerste instantie verwondering wekken dat Parsons termen gebruikt als de ‘gezichten’ van de bloemen, en dat ze de bloemen niet ‘vindt’, maar ‘tegenkomt’. We zouden dat antropomorfisme kunnen noemen, maar dan ontgaat ons de scherpszinnigheid van wat Parsons hier doet. Ze beschrijft niet de planten, maar haar relatie met de planten. Door haar woordkeuze ontstaat er een analogie, maar geen analogie tussen twee termen, ze vergelijkt bloemen niet met mensen. Het is een analogie tussen twee relaties. Parsons doet bijna ongemerkt een beroep op een ervaring die de lezer bekend is, waardoor hij kan begrijpen wat er verloren gaat als hij de namen van de planten niet kent. Hun naam niet kennen, zegt Parsons elders, is als de onaangename situatie die zich voordoet wanneer je op een feest arriveert waar je niemand kent en waar het niet gemakkelijk is deel te nemen aan wat zich om je heen afspeelt. Als we de naam van de planten om ons heen niet kennen, doen we onszelf ook dat gevoel aan van zich niet thuis voelen, van er niet bij horen, het gevoel alleen te zijn terwijl we door anderen worden omringd. De oorsprong van het gevoel van kosmische eenzaamheid bij de moderne mens is misschien niet een hoger metafysisch inzicht in het felt dat wij de enige subjecten zijn in een wereld van dingen, van zwijgende, onnozele

materie, maar simpelweg een socialisatie die we hebben geërfd, waardoor we niemand kennen op het feest van het levende.⁹⁶

Kennis wordt hier dus niet gepresenteerd als doel op zichzelf, zoals dat het geval was bij Kingsley. De naam van de planten niet kennen is geen probleem in de zin dat het een bewijs is van onze onkunde, maar in de zin dat het van ons een vreemde tussen de planten maakt, zoals Parsons schrijft. Naast de analogie, is er ook een fraaie omkering: in haar woorden zijn het niet de planten die de onbekenden zijn, een formulering die spontaan in je op zou komen, maar ben jij zelf de vreemdeling. De mensen voelen zich buiten niet thuis, lijkt Parsons te zeggen, je buiten thuis voelen is helemaal niet eenvoudig, daar moeten mensen moeite voor doen, want ze kunnen zich buiten niet thuis voelen zonder degenen die er wonen te leren kennen. De naam van de bloemen niet kennen sluit ons buiten, niet buiten de kring der geleerden, zoals bij Kingsley, maar buiten de kring van de planten zelf. Gebrek aan kennis wordt door Parsons omschreven als een belemmering voor een relatie. En dus als het verlies van een bepaalde ervaring.

De naam wordt hier op een uitzonderlijke wijze gebruikt: hij is geen hulpmiddel om iets te fixeren, afstand van iets te nemen, om de nodige orde te scheppen zoals dat wordt gedaan in de taxonomie, vaak opgevat als de wil om de natuur te beheersen.⁹⁷ De naam is niet het eindpunt van een relatie. Hij is het uitgangspunt. De naam is een sesam-open-u, hij opent de mogelijkheid van een relatie. Want kunnen benoemen is kunnen onderscheiden, en dat is cruciaal voor het leren kijken in een cultuur die een grote verscheidenheid aan levensvormen heeft verpakt in slechts één soortnaam: 'natuur'. 'Wat is de natuur toch mooi!' roepen we als vreemdeling uit als we op een weide komen. Zulke modern-naturalistische vlakke uitingen vragen om sterke tegengiffen. De beschrijvingen in dit boek zijn daar een voorbeeld van, met de naam als belangrijk ingrediënt. De meesten hebben geleerd alleen

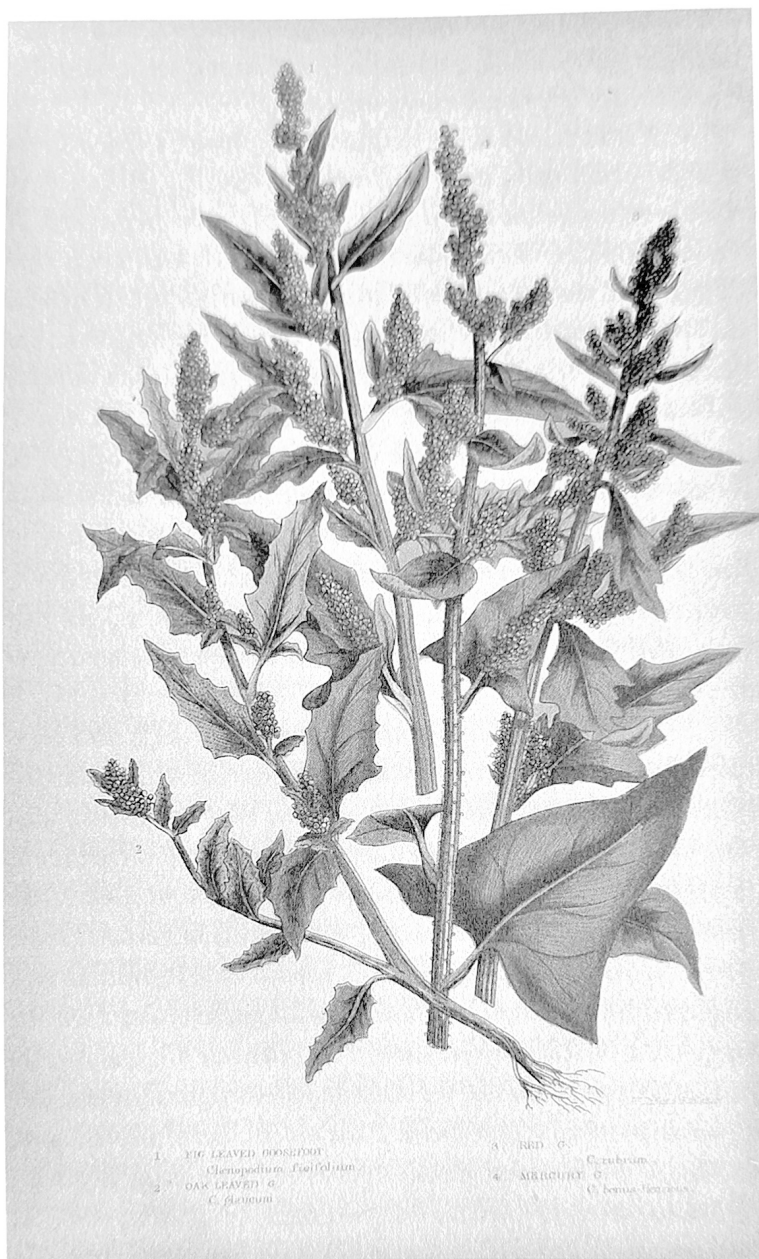
maar 'bloemen' te zien, waar wondklaver en kleine pimpernel staan. Maar alleen 'bloemen' zien waar boterbloem, gevlekte dovenetel en kruipend zenegroen staan, zelfs al vinden we ze mooi, is ze in zekere zin niet zien: we pakken ze hun verschillende kenmerken, of liever gezegd hun 'manieren van levend zijn' af.⁹⁸ 'Hun namen alleen al geven ons een aanwijzing voor de loop van hun geschiedenis en geven ons het gevoel dat we iets delen (*companionship*) met onze omgeving', schrijft Parsons in een van haar andere boeken.⁹⁹ Zonder naam is er alleen een anoniem decor, zonder naam is er niemand. Beter gezegd, als we de omkering van Parsons volgen: zonder naam ben jij niemand tussen de planten, wat wil zeggen dat je geen relatie met ze kunt aangaan. Je bent gedoemd anoniem te blijven in een wereld zonder namen. Je bent gedoemd een vreemdeling te blijven in een wereld waar alleen vreemdelingen wonen.

De kennis van planten opvatten als manieren van levend zijn, is een spiegel die ons onverwacht en zonder enig narcisme wordt voorgehouden: een spiegel die niet onze innerlijke gevoelens terugkaatst, zoals in de romantiek, maar het spiegelbeeld van onszelf als levend onder de levenden. Een fenomeen dat omkering van de identificatie kan worden genoemd: door planten te identificeren kun je jezelf identificeren, niet vanuit een taxonomisch oogpunt, maar als een manier van levend zijn tussen en verweven met andere manieren. Anders gezegd: als je niet bekend bent met de manieren van levend zijn van andere dan menselijke levenden, heeft dat tot gevolg dat je jezelf als individu onmogelijk als een manier van levend zijn kunt waarnemen en dat je jezelf dus ook niet als behorend tot het levende kunt beschouwen. Op zo'n moment heb je alleen maar het gevoel dat je een vreemde voorbijganger tussen de levenden bent. Bij Parsons is het kennen van het levende in hoge mate een relatie: kennen is leren kennen. Leren kennen is een band met elkaar opbouwen. Een band opbouwen is iemand worden, een ander zelf, dat bestaat uit verweven relaties.

De doorbraak van eenzaamheid naar gezelschap die optreedt als je planten bij naam leert kennen, heb ik zelf ervaren toen ik als autodidact aan botanica ging doen.

Eerst wilde ik de namen van planten leren kennen, terwijl ik met mijn medewandelaars aan het praten was en we ook nog voor het middaguur een bergpas probeerden te bereiken. Vergeefse moeite. Ik zag niets. Ik had geen tijd de veelzeggende details van een plant te bestuderen zodat ik haar naam zou kunnen vinden, geen tijd de bladzijden van mijn veldgids om te slaan. Naar planten leren kijken vereist een minimum aan beleefdheid. Door je te confronteren met je eigen falen, eisen ze een tijdje je volledige aandacht op, en ik moet toegeven dat het een beetje ongemanierd van me was om te denken dat ik ze kon leren kennen door gewoon erlangs te stormen, terwijl ik mijn hoofd er niet bij had. Bij de start vereisen planten op zijn minst dat ze het voorgenomen doel van een wandeling zijn, want ze vergen een zekere vastberadenheid en een hoop geduld.

In het begin zie je niets. Je zoekt tevergeefs naar iets opmerkelijks, en daaruit ontwikkelt zich ons eerste gevoel van dankbaarheid ten opzichte van bloemen. Wat een geluk, wat een opluchting om een plant in bloei tegen te komen! De bloem wijst je op de plant, daardoor kun je die onderscheiden in de amorfe massa groen waarin ons oog verdwaalt: het is een kleur, een vorm, een karakteristiek voorkomen dat zich losmaakt van de menigte zonder gezicht. De bloem is dat gezicht waar we ons wanhopig aan vastklampen tussen de planten die ons de rug toekeren. Nerveus bladeren we door de gids, we gaan hem zeker vinden, witte bloem, witte bloem, witte bloem, het enthousiasme zakt een beetje bij het zien van de hoeveelheid bladzijden gewijd aan witte bloemen, je bladert heen en weer, vergelijkt, die lijkt er erg op, maar zeker weten doe je het niet, het is een tamelijk kleine foto, en een beetje vaag, je leest de omschrijving en de verwarring groeit: 'omwindsels', 'schutbladeren', 'kelkbladeren', je zit al vijftien minuten op je knieën naast die onbekende bloem, en het wordt nu wel duidelijk dat ze onbekend zal blijven.

Anne Pratt (1806–1893), botanisch en ornithologisch tekenares.
Brave hendrik, aquarel, prent uit *The Flowering Plants, Grasses, Sedges, and Ferns of Great Britain, and Their Allies the Club Mosses, Pepperworts, and Horsetails*, 1855–1873.

Die frustratie is toch een belangrijke stap geweest. Ze onthult dat ik me vergis, dat ik me verkeerd had ingesteld op de interactie. Ik had het identificeren van planten min of meer vergeleken met het kinderspel waarbij je een object past in de voorgezaagde vorm van een houten plankje: de cilinder in de cirkel, de kubus in het vierkant, enzovoort. Plantje, foto, plantje, foto. Ik had niet begrepen dat het een levend wezen was, in tegenstelling tot cilinders in staat om er altijd 'bijzonder' uit te zien, altijd net een beetje 'anders'; het oog dat al uitgeput is van het zoeken naar de onherroepelijke gelijkenis valt op de microvariatie en niet op het doorslaggevende detail. De plant laat me al heel snel merken dat ze niet tot mijn beschikking staat, ze verzet zich tegen identificatie, ze eist tijd, ze zaait twijfel. 'Alles wat zich verzet, verwerft een naam.'¹⁰⁰ Door dat verzet ontmoedigt de plant je uiteindelijk of ze wordt voorgoed een onderdeel van je bestaan. Planten observeren tijdens een wandeling is niet voldoende: je zult ze binnen moeten laten.

Dan begint de tijd van 'voorbereiding voor de ontmoeting'.¹⁰¹ Het is de tijd van de boeken. Net als Jane Loudon die aan Linnaeus schrijft dat ze vier of vijf uur per dag doorbrengt met het uitpluizen van zijn werken, moet ik gaan lezen en vooral mijn blik gaan oefenen op foto's en tekeningen. Ik loop vooruit op de ontmoeting: deze plant zou ik in dit seizoen tegen kunnen komen. Wie is ze precies? Hoe heet ze? Ik dompel me bij wijze van spreken onder in de rubriek familie-berichten van de planten om ze te kunnen herkennen en begroeten bij onze volgende wandeling. Ook dat kost tijd en tijdens de eerste uitstapjes blij ik hevig te staan stamelen in hun bijzijn. Ik kom een schermbloemige tegen en de naam van de berenklauw komt plotseling bij me op, zij is het vast niet, maar ik heb zo vaak naar haar gekeken dat ik haar overal denk te zien, het is het teken dat ze nu echt in mijn mentale tuin wortel aan het schieten is. Al die nieuwe namen, koningskaars, slangenkruid en zevenblad, ze gonzen door mijn hoofd, drommen samen op het puntje van mijn tong, schemeren

voor mijn ogen en ik wacht maar op één ding, er een tegen te komen.

De grote dag breekt aan: ik heb haar gezien. Uit de verte leek ze er al vertrouwd uit te zien, ik kwam dichterbij, streelde voorzichtig de blaadjes en er bleef wat wit poeder achter op de top van mijn vinger. 'Maar dat is de brave hendrik!' roep ik naar de anderen, ik ben in vervoering en vervolgens zie ik de plant overal. Overal waar ik kwam, overal waar ik nu kom, elke wandeling maak ik nu in de quasi-zekerheid van een mooie ontmoeting. Ik heb niet meer de neiging om haar aan te wijzen, ik weet dat ze daar staat en dat is voldoende. Tijdens de volgende wandelingen besef ik dat er bij elke stap die ik zet, iemand te zien valt. Hele menigtes van bekende gezichten, waar ik ook ga. Zodra ik het sesam-open-u van de 'brave hendrik' heb uitgesproken, zwaait de deur open: ik kom te weten dat ze van stikstofrijke grond houdt, bijvoorbeeld bij weiden, en ik kan ook een zekere dankbaarheid ontwikkelen omdat ze een voorouder is van de spinazie en smakelijk blad heeft.

‘Zo mogen we hopen’, schrijft Parsons, ‘dat onze lezers zullen begrijpen dat kennismaken met bloemen, ook al geven we ze niet meer dan een beleefd knikje, de door ons genomen moeite ruimschoots zal vergoeden.’¹⁰²

Het levende leren kennen is voor onze natuuronderzoeksters dus geen remedie tegen de afwezigheid van kennis, zoals bij Kingsley, maar een remedie tegen de afwezigheid van het gevoel deel uit te maken van de wereld en die ervaren te hebben. Kennis heeft hier geen waarde op zich, maar is een bindmiddel. De stuwende kracht is niet langer de dorst naar kennis, maar het verlangen om de relaties met de levende wezens om ons heen uit te breiden. Kennis opvatten als bindmiddel is een wezenskenmerk van de vorm van aandacht voor het levende die deze schrijvende natuuronderzoeksters aan de dag hebben gelegd. Bij hen is leren kijken niet te onderscheiden van het leren aangaan van relaties.

Door deze uitweiding over het werk van Parsons wordt het raadsel waarvoor we aanvankelijk stonden in een ander daglicht gesteld: waarom wijden deze vrouwen zich aan het leren kijken naar het levende? Wat is er zo wenselijk aan een dergelijk leven? Van het onbezielde decor overstappen op de overbevolkte habitat, de vage weergave van het levende vervangen door zijn kwaliteiten, de anonimiteit van de levende wezens omzetten in hun geschiedenis, vertrouwd raken met andere manieren van levend zijn om die van onszelf beter te begrijpen, geen vreemdeling meer zijn in de wereld, verlatenheid verruilen voor gezelschap, en ten slotte onverschilligheid geleidelijk in dankbaarheid zien veranderen – dat zijn een paar van de eerste antwoorden.

- 47 Daniel Arasse, *Le Détail. Pour une histoire rapprochée de la peinture*. Parijs: Flammarion, 1992, p. 108.
- 48 Ernst Zürcher, *Les arbres entre visible et invisible*. Arles: Actes Sud, 2016, p. 58-59.
- 49 Jakob von Uexküll, *Mondes animaux et monde humain* (1956). Parijs: Denoël, 1965; Georges Canguilhem, 'Le normal et le pathologique', *La Connaissance de la vie* (1951). Parijs: Vrin, 2003.
- 50 Carlo Ginzburg, 'Wortels van een indicie-paradigma', *Omweg als methode. Essays over verborgen geschiedenis, kunst en maatschappelijke herinnering*, vert. Annie van Rest. Nijmegen: sun, 1988.
- 51 Hubert Damisch, 'La partie et le tout', *Revue d'esthétique*, nr. 2 (1970), p. 168.
- 52 Deze manier van veel aandacht schenken aan de planten, treffen we eveneens aan bij de prerafaëlieten die landschappen schilderden, zoals John Everett Millais (1829-1896), William Holman Hunt (1827-1910), en ook bij John William Inchbold (1830-1888). Kunsthistorica Alison Smith schrijft: 'de prerafaëlitische zienswijze was in zoverre radicaal dat ze optisch en onderzoekend wilde zijn, een doelstelling die leidde tot een opvallende omkering van de traditionele compositieprocedures (...), zodat de details van de natuur op gelijke voet werden gesteld als het belangrijkste figuratieve element', namelijk de menselijke figuren. Bij de prerafaëlieten worden echter alle elementen van het schilderij met uitzonderlijke nauwkeurigheid behandeld, inclusief de menselijke taferelen, en niet alleen het voormalige 'decor', namelijk de planten, waardoor het subversieve effect in de weergave van het levende minder opvallend, minder doorslaggevend is dan in het schilderij van Church. Alison Smith, 'The enfranchised eye', in: Allen Staley en Christopher Newall (red.), *Pre-Raphaelite Vision. Truth to Nature*. Londen: Tate, 2004, p. 14.
- 53 Jennifer Raab, *Frederic Church. The Art and Science of Detail*. Londen: Yale University Press, 2015, p. 60.
- 54 Brief van Charles Darwin aan Arabella Buckley, 18 december 1871, Darwin Correspondance Project, Cambridge University, te raadplegen via <https://www.darwinproject.ac.uk/letter/?docId=letters/DCP-LETT-6508.xml&query=buckley>.
- 55 Joy Harvey en Marilyn Bailey Ogilvie (red.), *The Biographical Dictionary of Women in Science. Pioneering Lives from Ancient Times to the Mid-20th century* (dl. 1). New York: Routledge, 2000, p. 203.
- 56 Brief van Charles Darwin aan Arabella Buckley, 11 februari 1876, Darwin Correspondance Project, Cambridge University, te raadplegen via <https://www.darwinproject.ac.uk/letter/?docId=letters/DCP-LETT-10387.xml>.
- 57 Shteir, *Cultivating Women*, op. cit. (noot 18).
- 58 David E. Allen, *The Naturalist in Britain. A Social History*. Princeton: Princeton University Press, 1994.
- 59 Mary Ellen Bellanca, *Daybooks of Discovery. Nature Diaries in Britain, 1770-1870*. Charlottesville: University of Virginia Press, 2007, p. 7.
- 60 Zie voor de natuuronderzoeksters van de *middle* en *working class*: Anne Secord, 'Science in the pub. Artisan botanists in early nineteenth-century Lancashire', *History of Science*, vol. 32, 1994, p. 269-315.

- 61 Shteir, *Cultivating Women*, op. cit. (noot 18), p. 11.
- 62 Alan Rauch, *Useful Knowledge. The Victorians, Morality and the March of Intellect*. Durham: Duke University Press, 2001.
- 63 Zie voor dat onderwerp Mary Burns, 'Printing and publishing the illustrated botanical book in nineteenth-century Great-Britain', *Cogent Arts & Humanities*, vol. 4, nr. 1 (2017).
- 64 Shteir, *Cultivating Women*, op. cit. (noot 18), p. 35.
- 65 *Ibidem*, p. 86.
- 66 *Ibidem*, p. 60-77.
- 67 Margaret Morse Nice, 'A child of nature', *Research is a Passion with Me. The Autobiography of a Bird Lover*. Toronto: Natural Heritage Books, 1979.
- 68 Over de verwantschap tussen Carson en onze negentiende-eeuwse natuuronderzoeksters, zie Vera Norwood, 'Nature's advocates. Rachel Carson and her colleagues', *Made from this Earth. American Women and Nature*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1993, p. 143-172. [In 2022 verscheen *De zee van Carson* in een nieuwe vertaling van Nico Groen bij Athenaeum Paradigma.]
- 69 Barbara T. Gates, *Kindred Nature. Victorian and Edwardian Women Embrace the Living World*. Chicago: University of Chicago Press, 1998, p. 37.
- 70 Bernard Lighthman, *Victorian Popularizers of Science. Designing Nature for New Audiences*. Chicago: Chicago University Press, 2007.
- 71 Harvey en Ogilvie, *The Biographical Dictionary of Women in Science*, op. cit. (noot 55), de lemma's 'Arabella Buckley' en 'Mary Treat'.
- 72 Florence Merriam Bailey, *Handbook of Birds of the Western United States, Including the Great Plains, Great Basin, Pacific Slope, and Lower Rio Grande Valley*. Boston: Houghton Mifflin, 1902.
- 73 Marcia Myers Bonta, *Women in the Field. America's Pioneering Women Naturalists*. College Station: Texas A&M University Press, 1991, p. 43.
- 74 Arabella Buckley, *Life and her Children*. Londen: Edward Stanford, 1882, p. 8.
- 75 Voor een voorbeeld van de schamele analyse van het werk van de natuuronderzoekster Mary Roberts, zie Stephen Jay Gould, 'The Invisible Woman', in: Barbara T. Gates en Ann B. Shteir (red.), *Natural Eloquence. Women Reinscribe Science*. Madison: University of Wisconsin Press, 1997, p. 27-43.
- 76 Mary Treat, *Home Studies in Nature*. New York: American Book Company, 1880, p. 119.
- 77 *Ibidem*, p. 6.
- 78 Ann B. Shteir, 'Botany in the breakfast room', in: Joy Harvey en Marilyn Bailey Ogilvie (red.), *Uneasy Careers and Intimate Lives. Women in Science 1789-1979*. New Brunswick: Rutgers University Press, 1989, p. 32.
- 79 Michael Boulter, *Darwin's Garden. Down House & The Origin of Species*. Londen: Counterpoint, 2009.

- 80 Sue Hubbell, *A Country Year. Living the Questions*, illustraties Lauren Jarrett. New York: Random House, 1986; Robin Wall Kimmerer, *Gathering Moss. A Natural and Cultural History of Mosses*. Corvallis: Oregon State University Press, 2003.
- 81 Norwood, 'Nature's advocates', *op. cit.* (noot 68), p. 47-48.
- 82 Dat is wat bijvoorbeeld Morizot doet in een verhaal dat de codes van de wildernis en de strijd tegen de woeste natuur doorbreekt. Hij laat zien hoe belachelijk het is om de ontmoeting met een grizzly als een test van je mannelijkheid op te vatten. Zie Baptiste Morizot, 'Un seul ours debout', *Sur le piste animale*. Arles: Actes Sud, 2018.
- 83 Treat, *Home Studies in Nature*, *op. cit.* (noot 76), p. 141.
- 84 Onderzoek naar deze traditie van schrijvende natuuronderzoeksters levert een heel ander beeld op van de wijze waarop kennis tot stand komt en ten slotte vorm krijgt; daarin worden de materiële omstandigheden die dat mogelijk maken niet meer weggemoffeld. Over Amerikaanse vrouwelijke ornithologen uit het begin van de twintigste eeuw schrijft Marianne Gosztonyi Ainley bijvoorbeeld: 'De vrouwelijke ornithologen hadden bij het intensieve veldonderzoek te kampen met problemen die samenhangen met hun sekse. Dagen van twaalf tot vijftien uur waren gangbaar, en nestvogels maken geen onderscheid tussen werkdagen en het weekend. Dergelijk intens veldwerk combineren met het regelen van de dagelijkse gang van zaken thuis was een bron van stress. Organisatorische vaardigheden, uithoudingsvermogen, flexibiliteit op het terrein van huishoudelijke taken en een helder idee van de prioriteiten waren nodig om met succes wetenschap en gezinsleven te combineren. Onafhankelijke mannelijke onderzoekers hoefden zich echter maar zelden te bekommeren om de roosters van de kinderen, regelmatige maaltijden voor de gezinsleden of schone kleren wanneer ze veldwerk aan het doen waren.' Zie Harvey en Ogilvie, *Uneasy Careers and Intimate Lives*, *op. cit.* (noot 78), p. 26.
- 85 'Je kunt niet worden wat je niet voor je ziet.' Dit citaat van Marian Wright Edelman wijst op het feit dat als zwarte meisjes geen voorbeelden zien van zwarte vrouwen die bijvoorbeeld arts, rechter, politicus of schrijver zijn, ze zich niet voor kunnen stellen dat een dergelijke carrière voor hen weggelegd kan zijn.
- 86 Shteir, *Cultivating Women*, *op. cit.* (noot 18), p. 233-234.
- 87 Zie Harvey en Ogilvie, *The Biographical Dictionary of Women in Science*, *op. cit.* (noot 55).
- 88 Met name Shteir, *Cultivating Women*, *op. cit.* (noot 18) en Gates, *Kindred Nature*, *op. cit.* (noot 69).
- 89 Shteir, *Cultivating Women*, *op. cit.* (noot 18), p. 215.
- 90 *Ibidem*, p. 213: 'I am so tired of collecting and painting them – I dream of them all night as well as work all day', schrijft Anna Maria Hussey in een brief van 16 augustus 1846 aan Miles Joseph Berkeley, mycoloog en botanicus (*Berkeley Correspondence*, Natural History Museum, Londen).
- 91 Milton, *Loving Nature*, *op. cit.* (noot 11).
- 92 Zie hiervoor Morizot, *Manières d'être vivant*, *op. cit.* (noot 4).

- 93 Voor de manier waarop waarde in de relatie kan worden gelegd, zie Baptiste Morizot en Estelle Zhong Mengual, *Esthétique de la rencontre. L'énigme de l'art contemporain*. Parijs: Seuil, 2018, p. 124.
- 94 Charles Kingsley, *Glaucus or the Wonders of the Shore*. Cambridge: Macmillan and Co, 1856.
- 95 Frances Theodora Parsons, *How to know the Ferns*. New York: Scribner's and Sons, 1899, p. 4. 'How much was lost by yielding too easily to discouragement I not only realize now, but I realized it partially during the long period when the plants were nameless. Among the flowers whose faces were familiar though their names were unknown, I felt that I was not making the most of my opportunities. And when I met plants which were both new and nameless, I was a stranger indeed.'
- 96 Zie voor dat onderwerp Morizot, 'Cosmologie du lombric', *Sur le piste animale*, op. cit. (noot 82), p. 158-159: "'De eeuwige stilte van oneindige ruimtes"; zoals Pascal het archetype van het gevoel van de kosmische eenzaamheid van de moderneren formuleert (...), is geen fundamenteel onderdeel van het menselijk lot, maar een verlate consequentie van het feit dat we het contact met onze ecologische gemeenschappen zijn verloren, wat door de moderniteit een andere wending heeft gekregen en is verergerd. De levende wereld is geen stil heelal, maar zit propvol tekens, zingt voortdurend haar ingewikkelde lied, dat nodig moet worden geïnterpreteerd.'
- 97 Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes. Travel, Writing and Transculturation*. New York: Routledge, 2007.
- 98 Morizot, *Manières d'être vivant*, op. cit. (noot 4).
- 99 Frances Theodora Parsons, *How to know the Wild Flowers*. New York: Dover Publications, 1893, p. xi.
- 100 Baptiste Morizot, 'Nouvelles alliances avec la terre. Une cohabitation diplomatique avec le vivant', *Tracés*, nr. 33 (2017), p. 73-96.
- 101 Formulering van Véronique Servais, zie Véronique Servais en Arnaud Halloy, 'Divinités incarnées et dauphins télépathes: Ethnographie de deux dispositifs d'enchantement', in: Paul-Louis Colon (red.), *Rencontres sensorielles. Approches anthropologiques et sociologiques des sens*. Parijs: Petra, 2013.
- 102 Parsons, *How to know the Wild Flowers*, op. cit. (noot 99), p. xi: 'So we have ventured to hope that our readers will find that even a bowing acquaintance with the flowers repays one generously for the effort expended in its achievement.'
- 103 Kimmerer, *Gathering Moss*, op. cit. (noot 80).
- 104 Arabella Buckley, *The Fairy-Land of Science*. Londen: Edward Stanford, 1892, p. 6.
- 105 William Wordsworth, *Peter Bell* (1819): 'A primrose by a river's brim / A yellow primrose was to him / And it was nothing more.'
- 106 Warren U. Ober, 'Nature, imagination and the conversion of Peter Bell', *The Yearbook of English Studies*, dl. 3 (1973), p. 173.
- 107 Alice Lounsberry en Ellis Rowan, *Southern Wild Flowers and Trees*. New York: Stokes, 1901, p. ix.
- 108 Frances Theodora Parsons, *According to Season*. New York: Scribner's and Sons, 1894, p. 11.

Wisselwerkingen 3

Oorspronkelijke uitgave: Estelle Zhong Mengual, *Apprendre à voir. Le point de vue du vivant* © Actes Sud, 2021
Apprendre à voir verscheen in de serie 'Mondes sauvages'.

Nederlandse uitgave: *Leren kijken. De optiek van het levende*
© Octavo publicaties, Amsterdam, 2024
www.octavopublicaties.nl

De rechten voor deze uitgave zijn verkregen in samenwerking met 2 Seas Literary Agency.

Gepubliceerd met steun van de tijdelijke regeling aankoop- en productiekosten- budget buitenlandse literatuur voor uitgevers van het Nederlands Letterenfonds, het Centre national du livre, Parijs, en het Institut français des Pays-Bas.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

**INSTITUT
FRANÇAIS**
PAYS-BAS

© Nederlandse vertaling: Liesbeth van Nes
De vertaalster ontving voor deze vertaling een projectsubsidie van het Nederlands Letterenfonds.

Ontwerp serie: Haller Brun, Amsterdam
Productie: Printing Matters, Amsterdam
Druk: Zalsman, Zwolle, (binnenwerk),
Torendruk, Nijkerk (omslag)
Binding: Benelux Boekbinders, Alphen

ISBN: 978-94-90334-40-6
NUR: 736

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

notes:

ily cere- cahiers is a collection of texts (fragments). it is a branch of the collective *it is part of an ensemble*. these texts function as starting points for dialogues within our practice. we also love to share them with guests and visitors of our projects.

the first copy of *ily cere- cahier 40* was printed in september 2026

1	the artist as producer in times of crisis	okwui enwezor
2	the carrier bag theory of fiction	ursula k. le guin
3	arts of noticing	anna lowenhaupt tsing
4	whatever & bartleby	giorgio agamben
5	notes toward a politics of location	adrienne rich
6	the intimacy of strangers	merlin sheldrake
7	the zero world	achille mbembe
8	why do we say that cows don't do anything?	vinciane despret
9	nautonomat operating manual	raqs media collective
10	on plants, or the origin of our world	emanuele cocchia
11	hydrofeminism: or, on becoming a body of water	astrida neimanis
12	the gift and the given	eduardo viveiros de castro
13	the three figures of geontology	elizabeth a. povinelli
14	what lies beneath	george monbiot
15	sculpture not to be seen	elena filipovic
16	the onion	kurt schwitters
17	tentacular thinking	donna j. haraway
18	toward a symbiotic way of thought	vincent zonca
19	living with birds	len howard
20	why look at animals?	john berger
21	quantum listening	pauline oliveros
22	politics of installation	boris groys
23	some notes on drawing	amy sillman
24	depiction, object, event	jeff wall
25	cyber-teratologies	rosi braidotti
26	love your monsters	bruno latour
27	arts of living on a damaged planet	multiple authors
28	what is it like to be a bat?	thomas nagel
29	dazzling diversity: the biology of chiroptera	tessa laird
30	what is an owl?	stephen moss
31	the gender of sound	anne carson
32	the euphio question	kurt vonnegut
33	listening to the tree of life	karen bakker
34	organic music societies	multiple authors
35	klittenbandjes	hay wijnhoven
36	rachel carson	a fable for tomorrow
37	listening music	john maus
38	wolf trilogy	angela carter
39	over leven	sander turnhout
40	hele dagen tussen levende wezens	estelle zhong mengual
41	the earthly community	achille mbembe
42	riding the blinds	maggie nelson
43	notes on gesture	giorgio agamben
44	the living mountain	nan shepherd
45	the ecological crisis as a crisis of sensibility	baptiste morizot

ilycere-cahiers.com
blyisnokino.com
itispartofanensemble.com
peelrealounoun.com
naipattaofficial.com
onarynornotice.com
theques-verlag.com

